

УДК 340.15(477)

DOI: <http://doi.org/10.32589/2412-9321.28.2023.280594>

І. Б. ДАЦКІВ

Західноукраїнський національний університет, Україна

e-mail: idatskiv@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

М. І. ПОЛИЧ

Західноукраїнський національний університет, Україна

e-mail: polych.maryana@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1285-2281>

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО З ДЕРЖАВАМИ АНТАНТИ

Анотація

У статті досліджуються ключові напрями зовнішньої політики Української Держави. Аналізуються заходи гетьманської держави Павла Скоропадського щодо намагання встановлення дипломатичних відносин із країнами Антанти. Показано важливість міждержавних стосунків з державами Антанти. Встановлено, що в часи гетьманської держави Павла Скоропадського українська дипломатія зробила ряд важливих кроків вперед у своєму розвитку. **Методологія** базується на принципі історизму і науковості. Використано метод порівняльного аналізу, ретроспективний, історико-типологічний. **Наукова новизна.** Висвітлено основні напрями, форми та методи діяльності дипломатичних представництв Української Держави у формуванні міждержавних стосунків України з державами Антанти, нейтральними державами та країнами, що виникли внаслідок розпаду російської та Австро-Угорської імперій. З'ясувано досягнення та прорахунки української дипломатії Гетьманату П. Скоропадського. **Результати дослідження.** Наприкінці свого існування гетьманський уряд сформував дипломатичні місії до провідних країн Антанти: Великобританії, Франції, США та впливових нейтральних держав, у яких українська дипломатія мала реальні можливості сприяти нав'язанню контактів з країнами-альянтами. У листопаді 1918 р. дипломатична делегація Української Держави долучилася до переговорного процесу з представниками Антанти в Яссах. Незважаючи на те, що українська дипломатія лише розпочала відносини з альянтами напередодні поразки у війні держав Четверного союзу, під політичним впливом якого формувалась її міжнародна орієнтація, і не встигла надати їм системного характеру, Українській Державі вдалося зробити серйозні заяви про свої наміри щодо співпраці.

Ключові слова: гетьман, Антанта, дипломати, переговори, уряд, консул, місія, зовнішня політика.

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF DIPLOMATIC RELATIONS OF THE HETMANAT OF P. SKOROPADSKY WITH THE ENTANT STATES

Abstract

The article examines the key directions of the foreign policy of the Ukrainian State. The measures of the hetman state of Pavlo Skoropadsky regarding efforts to establish diplomatic relations with the Entente countries are analyzed. The importance of interstate relations with the Entente states is shown. It has been established that during the hetman state of Pavlo Skoropadsky, Ukrainian diplomacy took a number of

important steps forward in its development. **The methodology** is based on the principle of historicism and scientificity. The method of comparative analysis, retrospective, historical-typological, was used. **Scientific novelty.** The main directions, forms and methods of activity of the diplomatic missions of the Ukrainian State in the formation of interstate relations of Ukraine with the Entente states, neutral states and countries that arose as a result of the collapse of the Russian and Austro-Hungarian empires are highlighted. The achievements and miscalculations of the Ukrainian diplomacy of the Hetmanate of P. Skoropadsky have been clarified. **Research results.** At the end of its existence, the Hetman's government formed diplomatic missions to the leading countries of the Entente: Great Britain, France, the United States and influential neutral states, in which Ukrainian diplomacy had real opportunities to promote contact with the allied countries. In November 1918, the diplomatic delegation of the Ukrainian State joined the negotiation process with representatives of the Entente in Iasi. Despite the fact that Ukrainian diplomacy only started relations with the Allies on the eve of the defeat in the war of the Quadruple Alliance states, under the political influence of which its international orientation was formed, and did not have time to give them a systematic character, the Ukrainian State managed to make serious statements about its intentions regarding cooperation.

Key words: Hetman, Entente, diplomats, negotiations, government, consul, mission, foreign policy.

Вступ. Дослідники вважають, що новітня українська дипломатія зародилася наприкінці 1917 р., в період утворення Української Народної Республіки. Тоді молода Українська держава, перебуваючи, як і сьогодні, в центрі геополітичних трансформацій Європи проводила активну зовнішню політику. Розвиток української дипломатії на сучасному етапі не може здійснюватись успішно без аналізу досвіду зовнішньополітичної діяльності України в добу національно-визвольних змагань, коли вперше після тривалої історичної перерви вона у 1918 році стала активним суб'єктом міжнародних відносин.

В часи Гетьманської держави Павла Скоропадського українська дипломатія зробила ряд важливих кроків вперед у своєму розвитку. Фактично саме при гетьманові системна розбудова української дипломатичної служби і з цього часу простежується діяльність українських дипломатичних представництв за кордоном.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення зовнішньополітичної та дипломатичної діяльності Української Держави гетьмана П. Скоропадського в роки національно-визвольних процесів. Значний інтерес викликають праці безпосередніх учасників періоду національно-визвольних змагань, які були організаторами зовнішньополітичної служби. Серед найбільш активних і визначних учасників цих подій треба відзначити праці, в яких до середини 30-х років минулого століття було закладено історіографічний фундамент вивчення досвіду Української держави 1918 року (Грушевський, 1996; Дорошенко, 1969; Липинський, 1996; Мазепа, 2003).

Щодо радянської історіографії то в ній Гетьманська держава згадувалась вкрай рідко, все зводилось до висвітлення партизансько-підпільній війні з австро-німецькими окупантами. Викладення проводились, як правило не в науковій, а в політичній площині. Радянські історики (Карпенко, 1966), (Лихолат, 1955) та інші змальовували зовнішньополітичну діяльність уряду Скоропадського виключно в чорних фарбах.

Більшість сучасних українських дослідників (Веденєєв, 2007), (Дацків, 2013), (Матяш, 2016; 2019), (Реєнт, 2003), (Соловійова, 2006) та інші оцінюють Українську Державу 1918 року позитивно, доводять історичну зумовленість її створення та зовнішньополітичної діяльності. Для них характерна більша об'єктивність, фундаментальний методологічний підхід, критичний підхід до подій.

Відтак сучасна українська історіографія є найбільш об'єктивного, що враховує досвід учасників тогочасних революційних подій, радянської та зарубіжної історіографії, детально проаналізовує політичну суть Української Держави П. Скоропадського, її здобутки та прорахунки.

Мета статті полягає у вивченні дипломатичних взаємин Української Держави доби гетьмана Павла Скоропадського з державами Антанти, висвітлення їх місця і ролі у зовнішньополітичній діяльності. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання наступних **завдань**: 1) охарактеризувати особливості зовнішньополітичної стратегії уряду Гетьманату П. Скоропадського у досліджуваний період; 2) показати ставлення до українського питання держав Антанти; 3) показати особливості дипломатичних репрезентацій Української Держави у країнах Антанти.

Методи та методологія проведеного дослідження. У праці використано метод системного аналізу, що дає можливість розглянути відносини між Українською державою та Антантою як підсистему глобальної системи міжнародних відносин у досить критичний історичний період, простежити взаємозв'язки і взаємовплив даних суб'єктів міжнародних відносин у рамках існуючої системи. Застосування методу системного аналізу також дозволило простежити взаємозв'язок політичних, економічних та культурних зв'язків між державами та виявити її пріоритетність для зовнішньої політики держав на конкретних етапах двосторонніх відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гетьманат П. Скоропадського згідно з міжнародною правовою практикою підтвердив й прийняв на себе всі укладені угоди та зобов'язання попереднього керівництва України (Центральної Ради). Вже у перших заявах і деклараціях П. Скоропадський наголошував, що його Українська Держава є миролюбною і широко прагне розвивати дружні стосунки з іншими країнами для визнання її світовим співтовариством як важливої умови незалежності та вільного суспільно-економічного розвитку.

Зазначимо, що влітку 1918 р. Скоропадський, його уряд і зовнішньополітичне відомство розпочали пошуки контактів з Антантою, щоб розбудувати на їх ґрунті відносини, котрі б забезпечили визнання України повноправним суб'єктом міжнародної політики. Союз, навіть і тісний з Німеччиною й Центральними державами взагалі, не міг утворити сприятливі умови для здійснення цього перспективного завдання. Першим кроком до реалізації мети було встановлення дипломатичних взаємин з нейтральними державами. Проте Німеччина, яка контролювала зовнішню політику Гетьманату, чинила опір даним заходам, намагалася не допустити виходу України на широку міжнародну арену, оскільки таким шляхом вона могла б позбавитися впливу Центральних держав.

Долаючи опір німців та труднощі, пов'язані з війною в Європі, українська дипломатія влітку 1918 р. зуміла знайти шлях до встановлення перспективних, з точки зору виходу на країни Антанти, контактів передусім із Швейцарією. Зусиллями енергійного і талановитого дипломата Євмена Лукаевича вдалося заснувати в Берні посольство, яке він очолив, та консульства у Женеві й Цюриху. У ті ж дні українське посольство в Берліні домоглося встановлення дипломатичних відносин з Іспанією, Голландією та Швецією, згодом з Італією, Данією, Норвегією. Все це сприяло зближенню Української Держави з Антантою та США (ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 142, 17–20).

Доречно відзначити активну та плідну діяльність посла в Болгарії Олександра Шульгина, який знаходячись у Софії, він зав'язав тісні стосунки з дипломатами Англії, Франції, Італії. У своїх доповідних записках міністерству до Києва він наголошував, що кінець війни наближається, й треба активно співпрацювати з Антантою (ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 51). Причому О. Шульгин повідомляв, що у переговорах із представниками Антанти він висловлює думку і пропонує не наполягати на виведенні німецьких військ із України з тим, щоб вони

допомогли їй вистояти під натиском агресивної більшовицької росії (ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 51).

Тогочасний міністр закордонних справ Д. Дорошенко згадував, що у ті часи Українська Держава прагнула перейти до рішучих кроків у реалізації планів встановлення дипломатичних відносин із країнами Антанти, але Німеччина і Австро-Угорщина, виступали категорично проти будь-яких акцій у цьому напрямі. Все ж у вересні 1918 р. до Франції спрямовано дипломатичну місію на чолі з Миколою Могилянським, а до Англії й США – місію Івана Коростовця. «В половині жовтня австрійський представник у Києві принц Еміль Фюрстенберг, – продовжував міністр, – заявив Гетьманові П. Скоропадському, що його правительство «не має нічого проти того, щоб українське правительство шукало контакту з Антантою» (Дорошенко, 1930, с. 147).

2 жовтня 1918 р. посол барон Федір фон Штейнгель писав міністру закордонних справ В. Зольфу, що аналіз внутрішнього та зовнішнього стану Німеччини посвідчує, що вона стоїть на грані воєнної поразки та внутрішнього хаосу. Таким чином, ситуація нагально вимагає розпочати співпрацю з Антантою, яка може гарантувати Україні суверенітет. Посол наголошував, що йому достовірно відомо про готовність Антанти направити до України союзні війська, якщо про це буде пропонувати її уряд (Деникин, 1930, с. 151).

В контексті вибудови зовнішньополітичних звязків з Антантою треба підкреслити факт участі української делегації під керівництвом Івана Коростовця у конференції країн Антанти у Яссах на початку листопада 1918 р. (ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 142, арк. 8–9). І. Коростовець підкреслював, що Україна прагне відстоювати суверенітет і налагодити співпрацю з державами Антанти, не претендуючи на її негайне визнання. Він зазначав, що Україна змушено пішла на укладення Брест-Литовського мирного договору коли війська більшовицької росії зайняли Київ, окупували значну територію держави та впроваджували у ній свою владу. На жаль, говорив з прикрістю І. Коростовець, держави Антанти не надали практичної допомоги, тому Україні довелося шукати підтримки у Центральних державах. Але українській делегації не вдалося переконати альянтських представників. Тут також треба додати, що делегація білої росії в Яссах (Румунія) відкидала самостійність України та вважала її лише частиною росії, відновленої після ліквідації більшовицької влади росії (Городня, 1994, с. 120–130).

Між тим, ситуація на фронтах світової війни змінювалася. 26 вересня розгорнувся широкий наступ військ Антанти під загальним командуванням маршала Франції Фердинанда Фоша. За умов неминучої поразки німецької армії на Заході вже 29 вересня вийшла з війни Болгарія, а невдовзі – Османська імперія. Згодом, почався бурхливий процес розпаду Австро-Угорщини. 9 листопада у Німеччині закінчила своє існування кайзерівська монархія, а 11 листопада 1918 р. було підписано перемир'я, яке позначило кінець Першої світової війни. Німеччина визнала свою поразку, зобов'язалася вивести свої війська з окупованих територій, зокрема з України (Дацків, 2009, с. 274).

Геополітичне становище Української Держави та безпосередня загроза агресії з боку більшовицької росії у випадку виводу німецько-австрійських військ, спонукали уряд П. Скоропадського терміново вживати усіх заходів для збереження незалежності. До Києва прибула військова місія США й очікувалося прибуття багатьох делегацій союзників. Окрім того, зазначалося в ній, прибулий із Ясс кур'єр доповів керівникові справ міністерства закордонних справ Олександру Платову про його контакти з представниками країн Антанти. З цього ж питання мав розгорнуту доповідь прибулий із Софії посол О. Шульгин (Воля, 1918).

Німеччина й Австро-Угорщина не заважали П. Скоропадському у заходах якнайшвидшого встановлення відносин з державами Антанти. Загалом, уряд Гетьманату П. Скоропадського та його дипломатичний корпус докладали значних зусиль для того, щоб після укладення 11 листопада перемир'я між Антантою і Німеччиною німецькі війська залишилися в Україні до сформування власної армії. Гетьман П. Скоропадський звернувся з офіційним проханням до Антанти пролонгувати присутність німецьких військ на деякий час. Така перспектива була серйозно стурбувала Москву. Виступаючи на засіданні Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету, В. Ленін обурено заявляв: «Англо-французи говорять – ми в Україну прийдемо, але поки там немає наших військ, ви, німці, не виводьте свої війська, а то там візьме гору Радянська влада» (Гражданская, 1967, с. 6).

П. Скоропадський прагнув довести союзникам, що допомога й підтримка дуже вигідна обидвом сторонам. Вагомим аргументом гетьмана були його тісні зв'язки з Доном, останні переговори з генералом Петром Красновим і розвиток взаємин із Кубанню. Адже ці державні утворення становили основну антибільшовицьку військову силу.

Німеччина все ж вирішила виводити свої війська з України, хоча чимало впливових діячів, особливо серед військових, не підтримували цього заходу. Генерали Еріх Людендорф, Макс Гофман, Вільгельм Гренер виступили проти негайного виводу війська, внаслідок чого Українська Держава втратить незалежність. У цій ситуації 14 листопада 1918 р., як наголошував Д. Дорошенко, «не бачучи ніде опори не тільки для збереження Української Держави, але й для охорони краю від неминучої руйни, Гетьман зважився на дуже тяжкий крок, який йому в тих трагічних обставинах здавався самотнім рятунком: на проголошення ідеї федеративного зв'язку з майбутньою більшовицькою Росією» (Дорошенко, 1930, с. 414).

У Грамоті до українського народу П. Скоропадський наголошував, що після закінчення Першої світової війни у зв'язку з реальною загрозою втратити державність, єдиний шлях для України, який підтримує Антанта, є федеративний союз із Доном, Кубанню та іншими народами великої Росії. Приймаючи таке неоднозначне рішення, гетьман Скоропадський вважав його спробою порятунку незалежності України, схилиючи Антанту до визнання Української Держави. Цей документ став поштовхом для антигетьманського повстання. Однак учасники останнього перед повстанням засідання Директорії УНР свідчать, що про неї тоді ще не знали. Того ж дня гетьман доручив створити новий кабінет міністрів С. Гербелю – відомому прихильникові зовнішньої політики з орієнтацією на Антанту. Міністром закордонних справ став Г. Афанасьєв, інші міністерські посади зайняли Д. Щуцький (військовий), І. Кістяковський (внутрішніх справ), В. Науменко (освіти), А. Ржепєцький (фінансів) та ін. (Дорошенко, 1930, с. 414–416). Останні акції Гетьманату пожвавили його зовнішньополітичні відносини з Антантою.

У листопаді 1918 р., особливо після вибуху 15 листопада антигетьманського повстання Директорії під проводом С. Петлюри і В. Винниченка, Антанта пожвавила активність в Україні. Її головний представник – французький дипломат у Києві Е. Енно, оприлюднив чотири звернення до Німеччини, в яких категорично заявляв, що Антанта визнає єдиний уряд в Україні а саме гетьмана П. Скоропадського. А всі питання військово-політичного характеру та самовизначення будуть розв'язані після прибуття військових сил країн Згоди до Києва. У зв'язку з тим, що німецьке військове командування практично прихильно ставилося до антигетьманських сил, уклало з Директорією УНР угоди про нейтралітет, чим сприяло Директорії, Е. Енно вимагав військами відновлювати і підтримувати порядок, зокрема у Києві, до прибуття військ Антанти. Е. Енно погрожував, що будь-яке посягання на владу гетьмана строго придушуватиметься.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, Антанта надто пізно визнала де-факто Українську Державу, і не змогла підтримати її коли постала необхідність. 14 грудня 1918 року гетьман П. Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини. Члени уряду, які не встигли евакуюватися на Захід, частково були заарештовані та розстріляні вояками Директорії або невдовзі більшовиками. Українська Держава припинила своє існування. 19 грудня 1918 року вже нова влада – Директорія УНР надіслала ноту державам Антанти, в якій поспішила, як виявилось невдовзі, заявити, що Україна не потребує їх допомоги і підтримки, чого домагався гетьман Скоропадський, і вимагає їх військам покинути територію України. Так поспіхом нове керівництво України обірвало досягнуті великими зусиллями гетьманської дипломатії порозуміння з провідними державами Європи.

ЛІТЕРАТУРА

- Веденєєв, Д. В. (2007). *Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки*. Київ: Національна академія СБУ.
- Городня, Н. Д. (1994). Позиція західних держав (США, Англії, Франції) щодо державності України. *Питання нової та новітньої історії*, 40, 120–130.
- Грушевський, М. С. (1996). *Ілюстрована історія України*. [Репринтне видання]. Київ: Либідь.
- Дацків, І. Б. (2009). *Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Монографія*. Тернопіль: Астон.
- Дацків, І. Б. (2013). *Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії. Монографія*. Тернопіль: КРОК.
- Дорошенко, Д. (1930). *Історія України, 1917–1923 рр. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918. Року*. Ужгород. Накладом О.Цюпки : б. в.
- Дорошенко, Д. (1969). *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)*. Мюнхен.
- Лихолат, А. В. (1955). *Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні 1917–1922*. Київ: Держполітвидав, 1955. 622 с.
- Мазепа, І. (2003). *Україна в огні й бурі революції*. Київ: Темпора.
- Матяш, І. (2016). *Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії: [монографія]*. Київ : Ін-т історії України НАН України.
- Матяш, І. (2019). *Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність*. Київ : Ін-т історії України НАН України.
- Нагаєвський, І. (1993). *Історія Української держави двадцятого століття*. Київ: Український письменник.
- Реєнт, О. (2003). *Павло Скоропадський*. Київ: Альтернативи.
- Смолій В. А. (ред.) (1996). *В'ячеслав Липинський: 3 епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, с. Шелухіна*. Упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Соловійова, В. В. (2006). *Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: Монографія*. Відп. ред. О. П. Реєнт. Київ–Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО України). Ф. 3766. Фонд Міністерства закордонних справ Української Держави. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 29.
- ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 16.
- ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 116.

REFERENCES

- Viedienieiev, D. V. (2007). *Dyplomatychna sluzhba Ukrainskoi derzhavy 1917–1923 roky*. Kyiv: Natsionalna akademiia SBU.
- Horodnia, N. D. (1994). Pozytsiia zakhidnykh derzhav (SShA, Anhlii, Frantsii) shchodo derzhavnosti Ukrainy. *Pytannia novoi ta novitnoi istorii*, 40, 120–130.
- Hrushevskyyi, M. S. (1996). *Iliustrovana istoriia Ukrainy. [Repryntne vydannia]*. Kyiv: Lybid.
- Datskiv, I.B. (2009). *Dyplomatiia ukrainskykh derzhavnykh utvoren uzakhysti natsionalnykh interesiv 1917–1923 rr. Monohrafiia*. Ternopil: Aston.
- Datskiv, I. B. (2013). *Ukrainska dyplomatiia (1917–1923 rr.) u konteksti svitovoi istorii. Monohrafiia*. Ternopil: KROK.
- Doroshenko, D. (1930). *Istoriia Ukrainy, 1917–1923 rr. T. 2 : Ukrainska Hetmanska Derzhava 1918. Roku*. Uzhhorod. Nakladom O.Tsiupky : b. v.
- Doroshenko, D. (1969). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920)*. Miunkhen.
- Lykholat, A. V. (1955). *Rozghrom natsionalistychnoi kontrrevoliutsii na Ukraini 1917–1922*. Kyiv: Derzhpolitvydav, 1955. 622 s.
- Mazepa, I. (2003). *Ukraina v ohni y buri revoliutsii*. Kyiv: Tempora.
- Matiash, I. (2016). *Ukrainska konsulska sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavnyi instytut: stanovlennia, funktsionuvannia, personalii:[monohrafiia]*. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Matiash, I. (2019). *Inozemni predstavnytstva v Ukraini (1917–1919 rr.): derzhavna misiia ta povsiakdennist*. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Nahaievskyyi, I. (1993). *Istoriia Ukrainskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk.
- Reient, O.(2003). *Pavlo Skoropadskyyi*. Kyiv: Alternatyvy.
- Smolii V. A. (red.) (1996). *V'iacheslav Lypynskyyi: 3 epistoliarnoi spadshchyny: Lysty do D. Doroshenka, I. Krevetskoho, R. Metyka, O. Nazaruka, S. Shelukhina*. Uporiad.: T. Ostashko, Yu. Tereshchenko. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Soloviova, V. V. (2006). *Dyplomatychna diialnist ukrainskykh natsionalnykh uriadiv 1917–1921 rr.: Monohrafiia*. Vidp. red. O. P. Reient. Kyiv–Donetsk: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia (dali TsDAVO Ukrainy). F. 3766. Fond Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainskoi Derzhavy. Op. 1. Spr. 142. Ark. 29.
- TsDAVO Ukrainy. F. 3766. Op. 1. Spr. 121. Ark. 16.
- TsDAVO Ukrainy. F. 3766. Op. 3. Spr. 2. Ark. 116.